

אלתרמן והעתונות

מנוחה גלבו

פירסם את "סקיצות תל אביביות" בשנת 1934, המשך ב"הארץ" בשנים 1934-1943, שבו כתב את המדור "רגעים", ועבד ל"דבר" משנת 1943, העתון שבו כתב את המדור השירי ה"טור השביעי" וכן מאמרים רבים. ב-7 באפריל 1967 עבר אלתרמן ל"מעריב", שם כתב מאמרים פוליטיים אידיאולוגיים ישירים, בתחומים בהם היה מעורב.

לשירת העתונות של אלתרמן יש אספקלריה במציאות, או בלשון פשוטה יותר, השירה — במקרה של "רגעים" ו"הטור השביעי" — היא ראי או אלגוריה למציאות. גם אם כולנו חשנו זאת, אלתרמן אמר זאת במפורש מאוחר יותר. אבל עניין זה אומר, שלא כולם יבינו את השיר. השירה בעתונות היומית נועדה אליבא דאלתרמן, רק ל"אניני טעם".²

בדברים אלה אומר למעשה אלתרמן, שלא כולם יבינו או הבינו את שיריו שפורסמו בעתונות. זאת ועוד, הוא מדבר למעשה על זיקת שירי העתונות לשירה או למאמר הפיליטוניסטי, וניתן להגיד גם לסאטירה ולאירוניה, שהרי זה אחד הקווים של הפיליטון. נחזור לפרטי עבודתו בעתונות:

לקראת סוף שנת 1934 (7 בנובמבר) החל אלתרמן לכתוב את מדורו "רגעים" ב"הארץ".³ על שיריו אלה חתם "אגב". יש להניח משום שתגובתו לכל מאורע או ויכוח ריאלי היתה כאילו "דרך אגב". בדברים אותם כתב, פרטי האירוע מופיעים לעתים בראש השיר ולפעמים קל לחשוף את הגידוי לכתובה. למשל, השיר "רוכל" (רגעים, א, עמ' 59-60):

גב מְעָקֵם וְזָקֵן וְקַאפּוּטָה
עוֹמְדִים וְשׁוֹתְקִים.
רְאִיתְ אֹתָם וְלָחֵשֶׁב הַחֲלוּת,
לְאִמֵּר: יֵשׁ פְּרָחוּב עֵנְיָנִים פֶּה דְקִים,
לְמִשָּׁל — יְהוּדֵי וְתַבַּת מִמְּתָקִים
עוֹמְדִים וְשׁוֹתְקִים.

אספקלריה של מאורעות פנימיים

כבר כאן ואז (22 בנובמבר 1934) מצטיירת השקפת העולם של אלתרמן על העוני, מותר לומר — אפילו השקפה סוציאליסטית. לחתימת "אגב" מתאים ביותר השיר מכ' בתמוז תרצ"ה (16 ביולי 1935), שכן ניתן להגיד: אגב כ' בתמוז עולות מחשבות לגבי דעותיו של הרצל.

יצירתו החשובה של נתן אלתרמן בסוף חייו היא "המסיכה האחרונה".⁴ וכך פותח אלתרמן את הספר:

עופי, מגילה

רוב סיפורי-מעשים הם בבחינת אספקלריה. כך גם המגילה-העפה הזאת. היא אספקלריה מעופפת. אין היא ראי עקום, אך מכוח מעופה מתעקמים בה פה ושם ענייני הזמן.

אכן, מחמת כך, גם הזמן עצמו מתעקם ונסדק. מכיוון שהוא זמן של תמורות גדולות, הרינו רואים, מבעד לסדקים, כיצד הדברים פושטים צורה ולובשים צורה — ויש שאנו מספיקים גם לראותם בין צורה, לאחר שפשטו את הישנה ועוד לא לבשו את החדשה והם מתהלכים ערומים ולא יתבוששו. (עמ' 9-10).

בדברים אלה חושפים את דעתו של אלתרמן על הספרות בכלל ובוודאי על הספרות של העתונות היומית. אף כי הדברים נאמרו גלויות בשנים המאוחרות, הם מסבירים את שירת אלתרמן בעתונות, החל ב"דבר" — תוספת ערב", שם

אלתרמן במצב רוח מרומם — שנות ה-40. הצילומים בעמוד זה ובעמודים הבאים — שריה שפירא

מה יהיה? מה יבוא? למה יש לצפות עוד?

והשיר פורס את כשלון המלכות, עליה חלם הרצל. שיר זה הוא קשה משום שקורה בו מה שקורה ב"מגילה עפה" — מתעוותת הראייה של העובדות.

בשיר "ירושלים" (רגעים, א, עמ' 172) מיום 23 ביולי 1935, שוב חוזר למעשה אלטרמן, בבית הראשון, על ארס-פואטיקה של ספרות מצד אחד, ומצד שני לפנינו שיר עתונאי. הבית הארס-פואטי:

עטי הקלה מתנהלת בכבוד.
אני מציר פרצופים בשולים.
לכל משורר ידועה התרפכת —
שליש תפלה,
שליש דמעה,
רבע נוף,
חתימה.
שיר מוכן...
כתב מלמעלה: ירושלים!

ובהמשך השיר:

את עיפת משורר פוטנים ארפה זו.
מי על סלעך בשיר לא עבב?
את סולחת לטמקין, סולחת לקמזון
סלחי נא הפעם גם ל"אגב".

כדאי אולי לציין את השיר מה-14 במאי 1939 (ב, עמ' 94-95) — "הספר הלבן ועם הספר". כבר השם הוא יוצא מגדר הרגיל בכבונותו. ואצטט את הבית האחרון:

גם הספר הזה השחור
מחיה אנדה מדור-דור,
שאל יום הגאולה המפאור
נעבכה על גשר ניר!

יש כאן התייחסות ל"ספר הלבן", ההופך אצלו ל"ספר השחור", מנקודת מבט יהודית, תוך הרבה אירוניה. דוגמה נוספת — השיר האירוני "הפרוה", שנכתב בעקבות "ליל הברדלח" — מה-20 בנובמבר 1938 (ב, עמ' 66-67). בראש השיר:

אין בכך כלום אם אשה גרמניה לקחה פרווה
בחנות יהודית לבתה לחג הלידה" (גבלס על פרעות ברלין).

אם גרמנית, לבתך הילדה.
הביאי פרווה
לחג הלידה!

ולפריץ הקטן הדי נא ויטעם
ספריית שנתכו
בעת "זעם העם".

ואמרי: אם תהיה ילד טוב לי היום,
אוכלך אחי יחד,
לראות בפוגרום.
ומחר, אם השמש תאיר לנו חסר,
עוד נלך גם לראות
את שרפת בית-הכנסת.

ואחר שתראה, מחמדי, בשרפה,
נפנס אל ממול,
לתנות היפה.

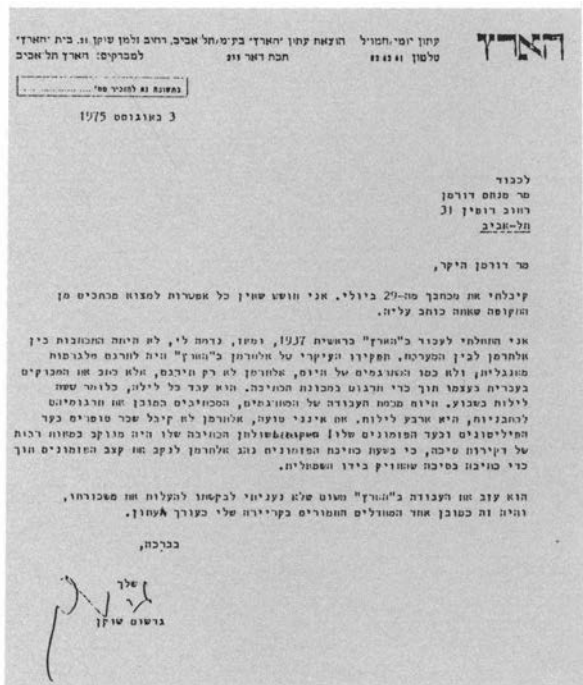
ומשם יגרוו אם עם ילד פצוע,
ואנחנו נבוא
ונבחר צעצוע.

ובשובנו — לרדיו נשכ ונקשיב,
איך דוד גבלס נואם
בקולו החכיב.
ומסביר בחבה לילדים הקטנים
איפה אמא קונה
מתנות לבנים.

הוא אומר: — עם ברלין! ליהודים מעקשו
גלביש בגד קלון
עם השלאי על הגב!
אך אתם אמהות ובענין נאבות,
רב ימים עוד תשאור
את פרות הכבוד!

בשיר זה חריפה ביותר האירוניה החוזרת ברכים משירי העתונות מאותו זמן נגד הגרמנים ומאוחר יותר נגד מעשיהם בשואה. אלטרמן כתב מאות שירים ב"רגעים" ואין כל אפשרות להרכות בצייטוטים. אבל כדאי אולי לציין מספר היבטים ספרותיים של שירי "רגעים". "שירי העת והעתון", כפי שכינה אלטרמן את שירי העתון שלו, משקפים את העולם, והם האספקלריה של המאורעות הפנימיים. לעיתים באופן ישיר ולעיתים כמו בקריקטורה. קריקטורה גם היא הבעת דעה פוליטית בדרך האירוניה והסאטירה, וכך בשירים רבים של אלטרמן.

תכונה נוספת היא, שלעיתים השיר הוא בבחינת בלדה או סיפור אלגורי למציאות, ועל כן פיענוחו, כמו חשיפת האירוניה, לא תמיד קלים. תכונות אלה מעניקות ליצירת אלטרמן העתונאית עומק

אסתי, בפרט שיש בהן שמירה גם על היבטים פואטיים כמו בשירתו הרגילה שבה קצב וחרוז כולטים במיוחד.⁵ שירו האחרון של אלתרמן ב"הארץ" התפרסם ביומה הראשון של שנת 1943, והוא מביאנו לשאלה: מדוע עזב אלתרמן את "הארץ", לאחר שמונה שנים ויותר של כתיבת "רגעים" ועבר ל"דבר"? היו שראו בצעד זה משום מימוש תפישה סוציאליסטית שבהחלט ניכרת בחלק משירי העתון שלו, אך לדעתי התשובה היא שונה.

אביא שני מכתבים של הבעלים והעורך של "הארץ", גרשום שוקן, המסבירים את צעדו הנ"ל של אלתרמן. במכתב לאלתרמן בדבר הוצאה לאור של מבחר שירים מתוך "רגעים" בצורת קובץ, כותב שוקן הפונה לאלתרמן בגוף שלישי:

ניו יורק, 20 באפריל 1939
למר נ. אלטרמן, שלום,

רוצה אני להודות לו על מכתבו המפורט בדבר הצעתי להוציא מבחר מן ה"רגעים" בצורת קובץ. מחשבתי היא ליתן לקוראי "הארץ" אוסף קטן של דברי ספרות שהופיעו בעתון והראויים להשמר. דוגמת אוסף הציורים של נכון שיצא על ידי ה"דבר". קובץ ה"רגעים" יוכל אולי לשמש התחלה לשורה של קובצים כאלה.

הצעותיו מרחיבות ומשנות את תכניתי וקשה לי לעסוק בהן מאמריקה. אני מתאר לעצמי שימשיכו לדבר אתו על הענין בתל אביב. אם לאו — נחדש את הדיון בסתו אחרי שובי לא"י.

בהזדמנות זו רוצה אני גם להביע לו את השתתפותי בצערו הגדול במות אביו.

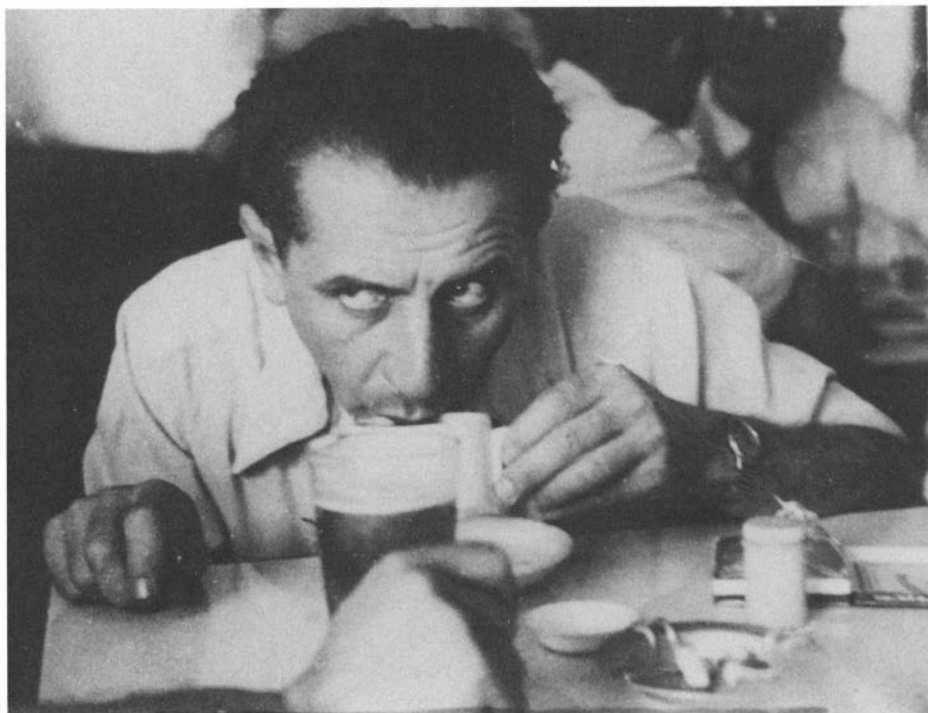
שלום וברכה
גוסטב שוקן

לגבי "הטור השבועי" לא ארחיב את הדיבור. עסקו בזאת חוקרים רבים מאוד, וכיניהם בצד הפוליטי דן לאור ובהיבטים אחרים אילנה קדמי.⁷

עם זאת אתעכב על שירו של אלתרמן — "על זאת", שפורסם ב-19 בנובמבר 1948. שר הביטחון דאז, דוד בן גוריון, הורה לשכפלו ולחלקו לכל חיילי צה"ל.⁸ אצטט שורות אחדות מתוכו:

חָצָה עָלַי גִּיפּ אֶת הָעִיר הַכְּבוֹשָׁה,
נָעַר עַז וְחָמוּשׁ... נֶעֱרַף-כְּפִיר.
וּבְרָחוּב הַמְדָּבָר
אִישׁ זָקֵן וְאִשָּׁה
נִלְחָצוּ מִפְּנֵי אֵל הַקִּיר.
...
זֶה צְלוּם מִקְרָבוֹת-הַחֲרוּת, יִקְרִים.
יֵשׁ עֲזִים עוֹד יוֹתֵר. אֵין זֶה סוֹד.
מִלְחַמְתֵּנוּ חוֹכְעֵת בְּטוֹי וְשִׁירִים...
טוֹב! יִשְׂרָאֵל, אִם-כֵּן, גַּם עַל זֹאת!
...
וּמִלְחַמַת הָעַם, שְׁעֲמָדָה לְכָלִי חַת
מוֹל שְׂבַעַת הַגִּיסוֹת
שֶׁל מְלָכֵי הַמְּזוֹרָח,
לֹא תַחַת גַּם מִפְּנֵי "אֵל תַּגִּידוּ בְּגַת"...
הִיא אֵינָה פְּחָדְנִית כְּדִי-כָּךְ!

אין ספק שדבר זה מוכיח, בנוסף לשיר, את יחסי הקירבה האידיאית

אלתרמן במקום בו בילה רבות משעותיו –
בית קפה תל אביבי

נתן אלתרמן ואורי קיסרי – שני
בוהמינים תל אביבים

יצא אלתרמן חוצץ נגד פרקים מתוך ספרו של הפרופסור להיסטוריה יהושע אריאלי – על הפרשה – "הקנוניה"¹¹ על כך כתב אלתרמן, שלמעשה הספר של ההיסטוריון הוא סילוף ההיסטוריה:

לא ההיסטוריה האמיתית של העת החדשה הינה זו שמחבר ספר "הקנוניה" מלמד אותה בספרו. היא לא היתה ולא תהיה כזאת ולעולם לא ילמדו אותה כך. ההיסטוריה האמיתית של זמננו החדש נגמט ומולעגת פה יחד עם ראש בונייה ולוחמיה, הנחשד בכל החטאים של חתרנות ודונית, מפני שהוא דורש בירור משפטי. ואילו מאשימיו, אלה המתנגדים לבירור זה, אינם נמנעים מעשיית דין בראש חוצות. כך עלתה הפרשה מחדש על סדר היום, על סף הבחירות, ועכשיו כבר ודאי ברור לכל כי היא תעבור את הסף הזה.

...

ההרס שנתחולל במפלגה ובציבור, לא הפרשה חוללה אותו, כי אם אלה שהפכו אותה זירה למלחמה על כבודם וחשבונם...

בשנת 1966 לא היו מאמרים של אלתרמן ב"דבר". המאמר היחיד בשנת 1967 ב"דבר" הוא זה שפורסם ב-17 בפברואר.

מעמדיעל ב"דבר"

משה שמיר, בספרו "נתן אלתרמן המשורר כמנהיג", תל אביב 1988 (עמ' 10), אומר:

מבחינת "האומץ והזעם" גמלה תמורה בכתיבתו הציבורית של אלתרמן באפריל 1967, כאשר נטש את טורו ואת מעמדו המיוחד ב"דבר". בעתן זה עבד אלתרמן משנת 1943 [כלומר 23 שנים]. מאז משבר "הפרשה" ובעיקר לאור סילוקי-הסתלקותו [איני מסכימה לעניין "סילוקי" ומסכימה בהחלט לעניין הסתלקותו. – מ.ג.] של דוד בן גוריון מהנהגת המדינה ומצמרו מפלגתו – הלכה והחריפה עמדתו האופוזיציונית הנועזת והבלתי מתפשרת כלפי התנועה והסביבה החברתית, הממסד ואישי ההנהגה, אשר בשנות השיא של כתיבתו הציבורית במסגרת "הטור השביעי" היה הוא דוברם הנעלה והנערץ.

אלתרמן וישראל זמורה, שפירסם בהוצאתו, "מחברות לספרות" את שיריו הרציניים

בין בן גוריון ואלתרמן. הפואטיקה של "הטור השביעי" גם ממשיכה וגם שונה משירי "רגעים" (ב"הארץ"). בשירי "רגעים" השירים קרובים זה לזה. "הטור השביעי" בראשיתו דמה לשירי "רגעים" במובן הפואטי. לאחר מכן יש התפתחויות. שירי "הטור השביעי" הם עשירי ז'אנרים. מצויים בהם שירים סיפוריים-בלאדיים, אירוניים הגותיים ועוד. לקראת סוף כתיבתו ב"דבר" (בתחילת 1967) יש מעבר משירה הגותית למאמרים. דבר זה מתאים למה שאמר אלתרמן – שהשירה היא רק ל"אניני טעם". ברגע שאלתרמן החל לעסוק במלחמת "הפרשה" (אשכול, בן-גוריון), כלומר בעניינים פוליטיים¹², לא הסתפק בשירה אלא עבר למאמרים. ראוי לציין שמאז כמעט ולא כתב שירים. בין אחרוני השירים הם אלה המשולבים בפרווה של "המסיכה האחרונה" (1968). אזכיר כאן את דברי חיים גורי, שאמר לי שה"פרשה" גרמה ניכור ומרחק ו"הטור השביעי" איבד את עוצמתו, שכן הדברים היו כה מסובכים עד שהיה קשה להתייחס אליהם בחרוזים.

מדוע עזב אלתרמן את "דבר"?

מדוע עזב אלתרמן את "דבר" ועבר בשנת 1967 ל"מעריב"? כאמור, המאמר האחרון ב"דבר" נתפרסם ב-17 בפברואר 1967, והראשון ב"מעריב" ב-7 באפריל 1967, כלומר כעבור חודש וחצי לערך. ב"הטור השביעי" כתב אלתרמן מאמר ב-3 בספטמבר 1965 בשם "תזכורת של עיקר". וכך נאמר בו:

שעה שוותיקי צמרת מפא"י חוזרים ומכריזים כי הפילוג אין לו סיבה ואין לו גורם זולת הפרשה וכי רק עניין זה בלבד גרם להליכה נפרדת של בן גוריון ותומכיו לבחירות, הם סבורים כנראה שבכך הם תולים באנשי הרשימה הנפרדת את קולר האחריות להשתלשלות הדברים... הכל יודעים כי שום פילוג לא היה מתחולל בשל הפרשה לולא גורם נוסף זעיר, אחד ויחיד, – לולא הסירוב העיקש והפטול להיענות לתביעת הבירור [שדרש בן-גוריון והכוונה לוועדת החקירה – מ.ג.] שנתעוררה לגבי פרשה זו לאחר הטיפול המסולף שטיפלה בה ועדת השבעה...

במילים אחרות: פילוג רפ"י איננו רק בגלל הפרשה אלא משום שהמפלגה סירבה להעתר לבקשת בן גוריון למנות ועדת חקירה.¹⁰ בהמשך כתב אלתרמן:

לולא אותו סירוב, על כל המשמעות הכרוכה בו, היו הניגודים שבתוך מפא"י מוסיפים להיאבק בתוכה פנימה... לאחר שראש הממשלה ותומכיו הפכו אותו לעניין של יוקרה ושל חישוב מאזן כוחות, והניפוהו מעל למפלגה כדגל וכעקרונן, נחתך הגור. סירוב זה הוא תיבת פאנדורה האמיתית שמתוכה הגיחו הרוחות הרעות המשנות כיום את קלסתר פניה של הגדולה במפלגות הארץ. תביעת הבירור הורדה... ונרמסה.

ב"טור השביעי" מיום 1 באוקטובר 1965, במאמר של אלתרמן "הכלי שנשבר", הוא רואה שבר במפלגה, עד ש"ספק אם בונייה ומוריה מאז היו מכירים אותה על נקלה"...

במאמר במסגרת "הטור השביעי", "ההיסטוריה של העת החדשה",

דיוקן של אלתרמן – של יוסף בס

ולמעשה הוא זר לו. זה מסביר יותר מכל את מעברו ל"מעריב".

★ ★ ★

המאמר מבוסס על הרצאה שניתנה בכנס ספרותי שנערך באוניברסיטת תל אביב בימים 12-13 בדצמבר 1993. נושא הכנס: "נתן אלתרמן – האיש ויצירתו".

אני מבקשת לציין שאין כל זיקה בין הרעות הפוליטיות של אלתרמן שהובאו במאמר לבין דעותי שלי. הדברים מובאים על פי דעותיו של אלתרמן ללא יכוחים והשגות.

1. נתן אלתרמן, המסיכה האחרונה, תל אביב, 1968.
2. בשיחה עם שלום רוזנפלד הוא סיפר לי, שפעם ביקשו מאלתרמן לכתוב מעין "טור שביעי" גם ב"מעריב". על כך ענה אלתרמן, שהשירה היא ל"אניני טעם בלבד", דבר המסביר את מעברו מכתובה עתונאית בצורת שיר (כמו "רגעים" ו"הטור השביעי") למאמרים. כאשר אלתרמן החל גם ב"דבר" להרבות בכתובות מאמרים במקום צורת השיר של "הטור השביעי" נבע הדבר, כנראה, מסיבה זאת.
3. חשוב לקרוא בנדון את מאמרה של רות קרטון-בלום, "הפרוזה השירית המוקדמת של נתן אלתרמן", מחברות לספרות, ב', עמ' 254-290.
4. הוא כתב לפני כתיבתו ב"הארץ", גם ב"דבר" – תוספת ערבית. שם פירסם את "הסקיצות התל אביביות" שלו, עליהן חתם "אלוף נון". את שירתו "הלא עתונאית", את שירי "האמת" שלו, פירסם באותם ימים ב"כתובים", "גזית" ועוד. באותה תקופה גם עבד ב"דואר היום", בעיקר בתרגומי מברקים, אך לא פירסם בעתון זה.
4. כך גם השיר "שעה היסטורית" (ב, עמ' 19-22) מ-7 ביולי 1937, ערב הדין וחשבון של הוועדה המלכותית שהציעה את חלוקת הארץ. או שיר בעקבות הודעה מטאורולוגית. ההודעה באה בראש השיר "סיכויי מזג האוויר" (ב, עמ' 33). או שיר בשם "הרגל רע" (ב, עמ' 49) מ-6 באפריל 1938, שבראשו הודעה "יאפאנים בשחאי תקפו ונשכו שני נתינים בריטיים

בעניין זה ראינתי מספר אנשים שהיו קשורים לעתונות והיתה להם זיקה לאלתרמן ול"פרשה".

פרופ' מאיר אביזוהר אמר לי ב-20 בנובמבר 1993: נקעה נפשו של נתן אלתרמן מן הממסד של מפא"י. עוד ב-1962 אמר אלתרמן, לדברי אביזוהר, "הפועל הצעיר" [החלק היוני שבין מייסדי מפא"י] שם את הציונות במרכאות. זה ביטוי קשה על התייחסות הממסד המפא"יי לבן גוריון.

אהד זמורה, שעבד ב"דבר", ואביו היה ממקורבי אלתרמן ופירסם את שיריו (כמובן לא שירי עתונות), אמר לי ב-21 בנובמבר 1993: הסיבה המרכזית לעזיבת אלתרמן את "דבר" אינה סיבה אחת מיוחדת אלא "תהליך". תהליך של התרחקות בדעות: אלתרמן היה ב"דבר" במעמד-על. מעולם לא צונזר ומעולם לא פסלו מאמר שלו גם כשהתנגדו לדעותיו.

נראה לי שדעותיהם של אביזוהר וזמורה הרואים את העזיבה כ"תהליך" הן נכונות והדברים קשורים לתגובות בן גוריון על הפרשה ולא על הפרשה עצמה.

רבים אמרו שצינורו את אלתרמן ב"דבר", אך הדברים מוכחים בהחלט, הן על ידי אהד זמורה והן על ידי יהודה גוטהלף שהיה אז עורך "דבר". גוטהלף אמר לי ב-17 בנובמבר 1993 שהיתה בינו ובין אלתרמן חברות קרובה ומעולם לא ערך, השמיט, צינור או פסל דבר של אלתרמן.

זאב יוסקוביץ-יוסיפון, ידידו של אלתרמן – "שידך" בינו לבין אריה דיסנצ'יק עורך "מעריב". על עבודתו של אלתרמן ב"מעריב"¹² מספר משה ז"ק, שאלתרמן היה יושב בדפוס מרגע הבאת המאמר, עושה בעצמו את כל ההגהות ולא עוזב את המקום עד גמד הדפסתו. הדבר מוכיח על הקפדה רבה של אלתרמן, וכך הוא נהג גם ב"טור השביעי". ז"ק מעיד שהוא לא נגע בחומר ואף לא הסכים לערכו. גם כשנתבקש פעם לעשות זאת על ידי המשורר, סירב.

מכאן שיחסו של אלתרמן למאמרו היה קרוב מאד ליחסו לשירתו העתונאית. ראוי גם להעיר, שבמאמריו נחשפת לשון יפהפיה הקרובה ללשון שירה.

גם ב"מעריב", אם כן, איש לא התערב במאמרי אלתרמן. על תחושותיו ב"דבר" ב"ימים הטובים" יכול להעיד מכתב שכתב לבעל "קצרות" ב"דבר", דוד זכאי:

כל פעם שאני מוצא דברך בעתון, זכאי, אני שומע שוב לחן שלא פסק, והוא נמשך עקבי ותקיף ומבקיע דרכו כקדם. פעם היה לחן זה חלק מתזמורת רבה או רחש אחד מרחשיו של יער עבות, ואילו עכשיו, משהקולות אשר סביבך בעתון [נהכוונה ל"דבר"] הם אחרים, נשאת אחד ומיוחד ומתוך דברך אני שומע גם איוושת ארוים שהיו ואינם.

אגב, זוהי תשובה לזכאי על תלונתו שצינורו רשימות שלו ב"דבר". לשון המכתב, עושר הלשון והדימויים היו גם תכונת מאמריו בעתונות. מכאן שאלתרמן חש ש"דבר" של שנות ה-60 אינו כשהיה

8. מי שסיפר לי זאת הוא מאיר עמית. הוא קרא לו "שיר על טוהר הנשק". השיר עוסק במעשים קשים של צה"ל. הצנזור ניסה לפסול את השיר אך בן גוריון פסל את הפסילה.
9. ראה, דן מירון, "אם לא תהיה ירושלים", תל אביב 1987, בפרק "הספרות העברית בהקשר תרבותי-פוליטי", לפי המפתח – "אלתרמן".
10. כדאי לראות בספרו של שבתאי טבת "עונת הגז", תל אביב 1992, עמוד 39 על מקרים הראויים לוועדות חקירה שלא נתמנו בזמן בן גוריון, ביניהם קיביה.
11. יהושע אריאלי, "הקנוניה", תל-אביב תשכ"ו.
12. אני מודה לשמואל שניצר שעזר לי לעיין בארכיון "מעריב".
- מן העתונות". כדאי להזכיר שיר מעניין נוסף, "סתו בגיבנה" (ב', עמ' 64-65) מ-7 בנובמבר 1938, בו יוצא המשורר נגד חבר הלאומים ופעולתו. הוא כתוב באופן שחורג משיר עתונאי ודומה ואפילו קרוב לשיר פואטי בתיאורי המקום.
5. נושא זה של השימוש הפואטי בשירי העתונות ראוי למחקר מיוחד. לדוגמה השימוש והתיאור בצבעים כמטאפורות.
6. תודתי למכון אלטרמן שהעמיד לרשותי את המכתב.
7. דן לאור, השופר והחרב, תל אביב 1984, וכן דן לאור, "נתן אלטרמן בימי פרשת לבון", בתוך אלטרמן ויצירתו, באר שבע 1989; ד"ר אילנה קדמי בדוקטורט שלה, 1982.